

Методика розвитку словника у дітей з особливими освітніми потребами

Розвиток словникового запасу у дітей з особливими освітніми потребами (ООП) є важливим аспектом логопедичної роботи. Цей процес вимагає спеціальних методик, які враховують індивідуальні особливості кожної дитини. Метою цієї лекції є ознайомлення студентів з основними методами та прийомами, що використовуються для збагачення словникового запасу у дітей з різними мовленнєвими порушеннями.

Словниковий запас – це фундамент мовлення, що дозволяє людям спілкуватися, мислити та пізнавати світ; це сукупність слів, які людина розуміє і активно використовує в мовленні. Словниковий запас складається з активного і пасивного словника. Він впливає на:

- якість спілкування: чим багатший словник, тим точніше і різноманітніше можна виражати свої думки.
- розвиток мислення: слово пов'язане з поняттям, а розвиток словника сприяє розвитку пізнавальних процесів.
- навчальну успішність: багатий словник полегшує сприйняття навчального матеріалу.

Типові особливості словникового запасу дітей з ООП:

1. Обмежений словниковий запас.
Активний словник: діти з ООП часто мають обмежений активний словниковий запас, що проявляється у використанні обмеженої кількості слів у мовленні.
Пасивний словник: пасивний словниковий запас також може бути обмеженим, що ускладнює розуміння мовлення інших людей.
2. Порушення семантики.
Неправильне розуміння значень слів: діти можуть неправильно розуміти значення слів або використовувати слова в невідповідному контексті.
Проблеми з узагальненням та конкретизацією: труднощі в розумінні загальних понять та їхніх конкретних проявів.
3. Проблеми з узагальненням. Дітям може бути складно об'єднувати слова в групи за загальними ознаками.
4. Переважання конкретної лексики. Часто діти використовують більше конкретних слів, ніж узагальнюючих.
5. Повторення одних і тих само слів. Може спостерігатися надмірне використання певних слів або фраз.
6. Складнощі з використанням слів у різних контекстах. Дитина може використовувати слово тільки в одному значенні або ситуації.

7. Труднощі в актуалізації слів: діти можуть знати слово, але не можуть його згадати або правильно використати в мовленні

До причин порушень словникового запасу у дітей з ООП можна віднести біологічні фактори (порушення центральної нервової системи, генетичні аномалії, органічні ураження мозку), соціальні фактори (низький рівень мовленнєвого спілкування в сім'ї, педагогічна занедбаність, недостатня стимуляція мовленнєвого розвитку), психологічні фактори (порушення емоційно-вольової сфери, низька мотивація до спілкування, тривожність).

Тож, словник є одним із компонентів мови. За своєю змістовною стороною слова виступають як сукупність лексичних значень, в яких узагальнено відображені уявлення та поняття про явища, предмети, їх дії, стани, ознаки тощо (лексична семантика). Отже, кожне слово містить у собі узагальнення. Завдання оволодіння лексичною семантикою слова полягає у послідовному засвоєнні сукупності понять та відношень між ними, представлених у мовній формі.

Окрім лексичного значення слово має граматичне значення, яке засвоюється учнем у процесі оволодіння лексичною семантикою слова (граматична семантика).

Збагачуючи словник дитини новою лексикою, вчитель має звертати увагу на вимовну сторону слова, його морфологічний склад та особливості написання (за законами графіки та орфографії).

Корекційна робота по формуванню стійких, правильних звукових образів слів, їх лексичної та граматичної семантики, проводиться паралельно, зважаючи на єдність цих сторін слова. Отже, формування словникового запасу слід розглядати як складову частину роботи з розвитку мовлення. Основним же критерієм оцінки в оволодінні певною лексичною одиницею виступає правильність її вживання у самостійному мовленні.

Таким чином, завдання формування лексичного складу виступає не ізольовано, а у зв'язку з вирішенням інших завдань.

Грамматична система мови - це сукупність взаємопов'язаних морфологічних та синтаксичних категорій, понять, відношень, які виражаються в різних формальних мовних засобах (закінченнях, суфіксах тощо). Грамматика виконує організуючі функції по відношенню до лексики. Слова в мовленні змінюються та поєднуються у словосполучення, речення, тексти. Саме ці граматичні значення, категорії, відношення, закономірності, а також мовні засоби і способи їх вираження є предметом засвоєння в період практичного оволодіння мовою.

Кожний граматичний закон відображає загальне, притаманне певному класу, типу мовних явищ. Наприклад, такі слова, як стіл, віз, телевізор, комп'ютер належать до класу іменників, неістот, чоловічого роду, 2 відміни, однини, називного відмінку.

Оволодіння граматичними поняттями (рід, число, відміна, відмінок, час тощо), відношеннями, закономірностями потребують від учнів здатності до мисленнєвої діяльності високого рівня у формі абстрактних понятійних узагальнень. Зважаючи на вторинні порушення вербального інтелекту, зокрема таких мисленнєвих операцій, як аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, дія за аналогією у дітей із системними мовленнєвими вадами, необхідно правильно підібрати граматичний матеріал, здійснити його відбір у відповідності до завдань практичного оволодіння граматичними поняттями, відношеннями та способами їх вираження. Функціональний (смісловий) принцип організації матеріала поєднується з використанням спеціальних прийомів його семантизації, введення в мовлення та закріплення з поступовим переходом від вправ, які виконуються на наочній основі, до мовленнєвої практики на словесно-контекстній основі.

Робота над засвоєнням граматичної будови мови розглядається, як засіб розвитку мовлення дітей. Так, вправи у морфологічному та синтаксичному аналізі та синтезі, порівнянні проводяться на певному словниковому матеріалі, що, в свою чергу, сприяє розвитку лексичних узагальнень, свідомому оволодінню звукоскладовою структурою слова, звуковим аналізом та синтезом, закріпленню та диференціації звукових узагальнень (фонем). Граматичні вправи, з одного боку, виступають як один із видів мовленнєвої практики, засобом її збагачення; з другого ж боку, вони, удосконалюють самостійне мовлення дитини.

Крім того, практичні заняття по формуванню граматичних понять, умінь та навичок позитивно впливають на розвиток пізнавальної діяльності учнів. Вона удосконалюється в процесі спостережень, аналізу, порівняння, синтезу мовного матеріалу, його співставлення з реальними явищами та ситуаціями. Внаслідок цієї діяльності у дітей утворюються мовні узагальнення, що сприяє розвитку понятійних форм мислення. Удосконалення мисленнєвих операцій позитивно впливає на мовлення в цілому, прискорює його розвиток, підвищує ефективність занять.

Розглянуті вище завдання сприяють реалізації мети *формування мовлення як засобу спілкування та знаряддя мислення.* Послідовне їх вирішення створить можливості для вивчення української мови як шкільного предмета.

Розглянемо завдання, що стосуються вивчення мови як шкільного предмета.

Курс української мови для початкових класів слід розглядати як пропедевтичний, елементарний по відношенню до курсу української мови в середній та старшій школі, що має систематичний характер. У програмі підкреслюється його практична спрямованість.

Початковий курс української мови в спеціальній школі має на меті усунути прогалини в мовленнєвому розвитку дітей; забезпечити їх практичну мовленнєву підготовку; навчити усвідомлено та правильно читати, грамотно писати, зв'язно викладати думки в усній та писемній формі; надати відомостей з граматики та правопису; розвивати у дітей увагу та інтерес до мови та читання; збагатити їх уявлення про навколишній світ, підвищити рівень їх загального розвитку.

Під вивченням основ наук про мову в початкових класах розуміють набуття теоретичних відомостей із граматики та правопису (матеріал з фонетики, словотворення та лексики приєднується до граматичних розділів) та формування на цій основі навичок усного та писемного мовлення.

Саме тут закладається фундамент усього подальшого навчання, формується його успішність або неблагополуччя, які напряму залежать від двох факторів: від того, як учні зрозуміють та засвоять базові поняття предмета (в українській мові це «слово», «речення», комплекси понять «частини мови», «склад слова» та ін.), а також від того, як вони оволодіють основними операціями з одиницями навчального матеріалу, зокрема умінням ставити запитання до слів, змінювати форму слів, розрізняти частини мови, підбирати споріднені слова, утворювати слова за допомогою афіксів, знаходити та впізнавати орфограми.

Далі, в середній ланці навчання розширюються та поглиблюються знання про основні одиниці мови, які отримані на початковому етапі, а також удосконалюються мовні вміння.

3) ознайомлення дітей з будовою та складом української мови; засвоєння елементарних теоретичних відомостей з фонетики, морфології, синтаксису, орфографії, графіки та пунктуації, що готує учнів до вивчення систематичного курсу української мови в середній школі;

4) Удосконалення мовлення на базі вивчення мови як предмета, а також збагачення мовної практики дітей, розвиток умінь свідомо використовувати знання з фонетики, граматики, правопису.

Для оволодіння теоретичним мовним матеріалом створюються практичні передумови у вигляді занять по подоланню прогалин у фонетичній, лексичній та граматичній сторін мовлення. Лише після того, як учні практично засвоять ту чи іншу мовленнєву форму і ті відношення, які виражаються завдяки ній, можливо перейти до відповідних висновків та узагальнень».

Під час вивчення елементарного курсу граматики у дітей виробляється свідоме ставлення до мовних фактів та явищ. У процесі виконання вправ з граматики і правопису діти вчаться спостерігати та аналізувати звуки, слова, речення, тексти, порівнювати форми мови, що сприяє розвитку їхніх інтелектуальних здібностей.

Набуті знання з граматики позитивно впливають на лексичний склад мовлення учнів, сприяють уточненню та розширенню значень вже знайомих слів. Свідоме оволодіння морфемним та словотворчим аналізом та синтезом веде до розширення словника дитини, сприяє формуванню точності мовлення.

Різний підхід до аналізу слів (звуковий, складовий, морфологічний, лексико-граматичний) вчить дітей звертати увагу на різні сторони (аспекти) мовлення (фонетичний, лексичний, граматичний), що є важливим для розвитку мовлення учнів.

Особливого значення для практичного оволодіння мовою набуває робота над словосполученням та реченням. Граматичний розбір, вивчення будови речення, зв'язків між словами в реченні спрямовані на удосконалення синтаксичної сторони мовлення дітей. Аналіз граматичних форм розвиває чуття мови, створює передумови до оволодіння різними типами висловлювань, робить мовлення більш виразним, точним.

Великого значення набуває вивчення фонетики та граматики для оволодінні нормами писемного мовлення, яке базується на фонетичному та морфологічному принципах.

Якісне удосконалення мовленнєвого досвіду дітей у процесі вивчення мови як предмета є провідним напрямком у цій роботі.

На уроках граматики важливо навчити дітей *способам виконання різних видів вправ*. Завдяки виконанню різних вправ у дітей виробляється послідовність дій та операцій у мовленнєвому аналізі та синтезі, формуються певні навички, тобто поступово здійснюється розвиваюча роль вивчення мови.

Виховання уміння працювати з підручником, таблицями, довідниковим матеріалом з української мови - досить важливий напрямок роботи на уроках рідної мови. Такі уміння та навички набуваються дітьми під час роботи з підручником на уроці, під час виконання домашніх завдань. Їх значення полягає в тому, що вони підвищують рівень свідомості, активності та самостійності учнів в оволодінні матеріалом. Засвоєння цих підів діяльності привчає дітей до самоконтролю, сприяє оволодінню його способами, що, в свою чергу, є одним із показників рівня оволодіння мовними знаннями, уміннями та навичками.

Розвиток пізнавальних процесів, психічних функцій та формування інтелектуальних умінь є важливою умовою досягнення мети навчання рідної мови, а також *провідним напрямком* навчального процесу в спеціальній школі. За словами Л.С.Виготського, «.. до початку навчання писемного мовлення всі основні психічні функції, які лежать в її основі, не закінчили і навіть ще не почали справжнього процесу свого розвитку; навчання спирається на незрілі психічні процеси, які тільки що починають перший та основний цикли свого розвитку» (Л.С.Виготський. Психологія. - С. 425). До того ж слід додати і відсутність у дітей цього віку усвідомлених довільних інтелектуальних умінь. Комплекс названих проблем і є основною трудностю вчителя початкових класів, його основною турботою.

Вікова незрілість психічних функцій та інтелектуальних умінь особливо відчутна під час вивчення рідної мови, оскільки вона, як ніякий інший навчальний предмет потребує чіткої взаємодії зорового, слухового та рухового аналізаторів, абстрагування від знайомого та зрозумілого змісту слова, висловлювання та розглядання їх у незвичайному граматичному ракурсі, спирається на аналіз та синтез, класифікацію та узагальнення. Правильно організоване вивчення мовного матеріалу «викликає до життя розвиток усіх тих функцій, які у дитини ще не дозріли», та здатне ефективно відновлювати дефіцит психічних функцій та інтелектуальних операцій, відповідаючи тим самим корекційно-розвиваючим потребам дітей із ТПМ.

Визначені завдання роботи з навчання мови як предмета не лише тісно пов'язані із завданнями формування мовлення як засобу спілкування та знаряддя мислення, а й виступають їх продовженням. Обидві групи завдань являють собою *єдність*. Якщо на ранніх етапах спеціального навчання пріоритет належить завданням першої групи, то в подальшому всі завдання вирішуються у взаємозв'язку, в єдиному руслі роботи з розвитку мовлення.

Перед вивченням рідної мови в системі корекційно-розвиваючого навчання стоять такі цілі:

2) формування основ мовленнєвих умінь та системних знань, які забезпечують опанування писемного мовлення як однієї з форм мовленнєвої комунікації.

Досягнення названих цілей можливо лише за таких умов:

1) вивчення особливості індивідуального засвоєння учнями мовного матеріалу та внесення відповідних коректив у процес навчання;

2) розвитку та корекції пізнавальних процесів (сприймання, пам'яті, уваги, мовлення, мислення) у ході вивчення мовного матеріалу;

3) навчання дітей способам та прийомам подолання труднощів навчального, особистісного та комунікативного характеру, які виникають у процесі діяльності;

4) закладання основ писемного мовлення шляхом ознайомлення учнів із основними правилами створення зв'язних висловлювань (речень, текстів) та способами їх застосування в мовленнєвій практиці;

5) забезпечення свідомого та міцного засвоєння базових термінів мови, які складають обов'язковий мінімум змісту освіти;

6) створення можливості для оволодіння програмами дій по здійсненню морфологічного, морфемного, орфографічного та синтаксичного аналізу на рівні обов'язкового мінімуму змісту освіти.

Усі завдання початкового курсу української мови можна поділити на *навчальні* та *корекційно-розвивальні*. До *навчальних* завдань належать такі:

- формування в учнів зв'язного, розгорнутого усного мовлення, що відповідає нормам сучасної української літературної мови;

- опанування учнями знань про мову як найважливіший засіб комунікації та пізнання;

- оволодіння учнями правильного, виразного, усвідомленого читання та письма за фонетичним та частково за морфологічним, традиційним та іншими принципами орфографії;

- залучення учнів до скарбниць духовності і культури, літературних надбань українського народу та народів світу;

- виховання громадянськості, патріотизму, національної самосвідомості.